

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 47

Книга II

МЕМОРІАЛЬНА ГРУШЕВСЬКІАНА

Серія

ДОПОМІЖНІ МАТЕРІАЛИ:
ДОВІДНИКИ, ПОКАЖЧИКИ, АРХІВИ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2016

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення
України за програмою “Українська книга” 2016 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі: Віталій ТЕЛЬВАК

Переклад статей: з російської — Іван СВАРНИК, з польської — Віра РОМАНИШИН,
з німецької — Олег РАДЧЕНКО, з чеської — Оксана БЛАШКІВ,
з англійської та французької — Вікторія ЛУЧКЕВИЧ

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-914-031-9 (Т. 47. Кн. II)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України, 2016
© Тельвак В.В., передмова, коментарі, 2016
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє
оформлення, 2016

* * *

Михайло Грушевський — найбільший український історик та провідник українського народу — помер 26 листопада цього року в Москві* у віці 68 літ. Головні віхи життя подав “Slov[anský] př[ehled]” в 1926 році (с. 643) з нагоди шістдесятиліття Грушевського. Тут подаємо додаткову інформацію. Велику “Історію України-Руси” Грушевський довів до десятого тому, до смерті Богдана Хмельницького. Він вийшов у двох книгах накладом Всеукраїнської Академії наук в 1928 році*. Другу велику працю “Історія української літератури” довів до п’ятого тому (в двох книгах). Вийшов він у 1927 році і присвячений літературним та культурним подіям на Україні у 15 та 16 століттях. У 1924 р. Грушевський повернувся до Києва з еміграції, щоб продовжувати свою наукову працю. Однак, коли впродовж останніх років почалося переслідування українських націоналістів, опинився знов у в’язниці, під наглядом*. Доля, котра спіткала Грушевського за Світової війни, коли він став підозрілим для царського уряду, повторилася у гіршій формі. Посмертна честь та пенсія, котру радянська влада призначила родині померлого, є малою компенсацією за гоніння, яких великий вчений останнім часом зазнав. Детальніші новини про літературну діяльність Грушевського подає Д.Дорошенко в “Огляді української історіографії” (Прага, 1923) та Д.Багалій в “Нарисі історії України на соціально-економічному ґрунті” (том 1, 1928).

Я.Славік

Помер Михайло Грушевський

Уперше опубліковано в: Lidové noviny. — Praha, 1934. — 27 listopada. — S. 4.
Підпис: Dr. V.V.

Подається за першодруком у перекладі Оксани Блашків.

с. 83 *Вчора в Москві у віці 68 років в результаті тяжкої хвороби помер відомий український історик Михайло Грушевський* — дату і місце смерті вказано помилково — М.Грушевський помер 24 листопада у Кисловодську.

...в 1924 році звернувся до радянського уряду про амністію... — про жодну амністію М.Грушевський не просив.

Тому радянська влада ліквідувала осередок української історії та відіслала Грушевського до Ленінграду; від року 1932 український вчений постійно проживав у Москві — насправді М.Грушевський сам виїхав до Москви у березні 1931 р.

***

Уперше опубліковано в: Český časopis Historický. — Praha, 1934. — Ročník XL. — S. 671. Підпис: Z.H. [Э.Гаек].

Подається за першодруком у перекладі Оксани Блашків.

с. 85 *25 листопада в Москві у віці 68 літ помер всесвітньо відомий український історик Михайло Грушевський* — дату і місце смерті вказано помилково — М.Грушевський помер 24 листопада у Кисловодську.

Свою наукову діяльність почав у 1892 році великою працею під назвою “История Киевской земли” — наукову діяльність М.Грушевський розпочав із розвідки «Южнорусские господарские замки в половине XVI века» (1890); перша його книга «История Киевской земли» була видана у 1891 р.

...німецький переклад вийшов в Лейпцигу за підтримки німецької влади — жодної підтримки з боку німецької влади при виданні німецькомовного першого тому «Історії України-Руси» М.Грушевський не мав — книга вийшла його власними зусиллями за фінансової підтримки НТШ.

...що спершу вийшла російською у 1907 році під назвою “Очерки истории украинского народа” — перше видання книги з’явилося в 1904 р.

***

Уперше опубліковано в: Slovanský Přehled. — Praha, 1934. — Ročník XXVI. — S. 311. Підпис: J.Slavik.

Подається за першодруком у перекладі Оксани Блашків.

Славик (Slavik) Ян (1885–1978) — чеський історик, архівіст і публіцист. Закінчив історичні студії Карлового університету в Празі (учень Я.Бідло). По закінченні працював учителем середніх шкіл у Кладно та в Празі. В 1925–1939 рр. директор Російського архіву при Чехословацькому Міністерстві закордонних справ у Празі та Українського історичного Кабінету при ньому. Досліджував новітню історію Росії та СРСР. Основні праці: “V předvečer ruské revoluce” (1926), “Smysl ruské revoluce” (1927), “Studie k dějinám ruské revoluce” (1926–28), “Nový názor na husitství. Palacký či Pekař” (1929), “Husitská revoluce” (1934), “Lenin” (1934), “Leninova vláda 1917–1924” (1935) “Vznik českého národa” (1946, 1948).

с. 86 Михайло Грушевський – найбільший український історик та провідник українського народу – помер 26 листопаду цього року в Москві... — дату і місце смерті вказано помилково — М.Грушевський помер 24 листопада у Кисловодську.

Велику “Історію України-Руси” Грушевський довів до десятого тому до смерті Богдана Хмельницького. Він вийшов у двох книгах накладом Всеукраїнської Академії наук в 1928 році — автор помиляється — останнім за життя М.Грушевського з’явився дев’ятий том: перша книга IX тому вийшла друком у 1928 р., друга — в 1931 р.

Однак, коли впродовж останніх років почалося переслідування українських націоналістів, опинився знов у в’язниці під наглядом — автор згущує фарби під впливом інформації про арешт М.Грушевського 23 березня 1931 р. і його короткочасне ув’язнення.

Світлої пам’яті Михайла Грушевського (1866–1934)

Уперше опубліковано в: *Kwartalnik Historyczny*. — *Lwów*, 1934. — S. 1023–1024.
Підпис: *T.E.M.* [Т.Е. Модельський].

Подається за першодруком у перекладі Віри Романишин.

с. 88 Ув’язнений у Києві та висланий до Сибірська, а згодом на Кавказ... — інформація не відповідає дійсності, наступним — після Сибірська — місцем заслання М.Грушевського була Казань.

У 1930 році був вивезений до Москви без можливості вільної наукової діяльності... — автор згущує фарби: насправді М.Грушевський сам виїхав до Москви у березні 1931 р.

Світлої пам’яті Михайла Грушевського

Уперше опубліковано в: *Człowiek w Polsce*. — *Warszawa*, 1934. — № 23. — S. 5.
Підпис: *Adam Uziembło*.

Подається за першодруком у перекладі Віри Романишин.

Узємбло (Uziembło) Адам (1885–1971) — польський громадський та політичний діяч. Вивчав полоністику у Львівському університеті. Вступив до прогресивної студентської організації «Променисті» та був редактором її органу «*Przemienie*». Заангажувався у діяльність парамілітарної групи «Неприєднані». Брав участь у роботі львівської секції Польської соціалістичної партії (ППС). Після початку російської революції 1905 р. вирушив до матері у місцевість Кімри над Волгою, де був комендантом понадпартійної робочої міліції, що постала для самооборони перед чорною сотнею. Згодом вирушив до Королівства Польського, де діяв у конспіраційних ППС та ППС-революційна фракція. В роки Першої світової війни воював у складі австрійського війська та Легіонів. В січні 1922 р. обраний до Віленського сейму, а згодом до Уставодавчого сейму. Після завершення політичної кар’єри був журналістом. У роки Другої світової війни жив у Кракові, де брав участь у діяльності Армії Крайової, Союзу збройної боротьби та місцевого відділу ППС. Після 1945 р. належав до організації «Свобода, рівність, незалежність». В 1946 р. виїхав на еміграцію до Парижа, співпрацював з польськими емігрантськими організаціями. В 1970 р. повернувся до Польщі.

с. 89 ...проф. Михайло Грушевський помер у Москві — місце смерті вказано помилково — М.Грушевський помер 24 листопада у Кисловодську.

ЗМІСТ

с. текстів с. ком.

<i>В.Тельвак</i> . МЕМОРІАЛЬНА ГРУШЕВСЬКІАНА: ВІД ЗБЕНТЕЖЕННЯ ДО ОСМИСЛЕННЯ	V	
Михайло Грушевський	1	323
<i>Дмитро Левицький</i> . Померла людина — не померла ідея!.....	4	324
<i>Галактіон Чіпка [Р.Купчинський]</i> . Грушевський.....	7	324
<i>П.Ісаїв</i> . Михайло Грушевський (1866—1934).....	8	325
<i>М.С[трутинський]</i> . Михайло Грушевський.....	12	326
Замучили... Михайло Грушевський 29.IX 1866—25.XI 1934.....	14	327
Смерть Михайла Грушевського на засланні.....	17	327
<i>О.Слободич [Є.Яворівський]</i> . Михайло Грушевський.....	19	327
<i>А.Гукливий</i> . Михайло Грушевський помер.....	23	328
<i>І.Л-кий [І.Лоський]</i> . Михайло Грушевський як історик.....	24	328
Помер М. Грушевський	27	328
Михайло Грушевський	28	328
Помер проф. Михайло Грушевський	30	329
Помер Михайло Грушевський.....	31	329
Проф. Михайло Грушевський	32	329
Замовкло серце... ..	33	329
Василь Сімович. Велика індивідуальність	35	329
Михайло Грушевський (1866—1934).....	38	330
Михайло Грушевський	39	330
Смерть проф. Грушевського	40	330
<i>Ф.С. Акад. М.С.Грушевський (1866—1934)</i>	41	331
Смерть Грушевського	42	331
<i>Е.Онацький</i> . Пам'яті великого українця.....	43	331
<i>Олександр Шульгин</i> . Трагедія Михайла Грушевського і трагедія України.....	52	332
<i>М.С.Грушевський</i>	55	332
Промова наркома освіти УСРС акад. В.П.Затонського на похоронах акад. М.С.Грушевського	57	333
<i>Аділь Бек Кулатті</i> . Михайло Грушевський — історик Українського народу	59	334
Іще одна жертва.....	61	334
<i>Д.Дорошко</i> . Михайло Грушевський.....	62	334
<i>Мирон Кордуба</i> . Михайло Грушевський як історик (на Його смерть).....	66	336
<i>О. Лотоцький</i> . Михайло Грушевський	74	337
<i>І.С.</i> Світлої пам'яті Михайла Грушевського (1866—1934).....	78	339
Проф. Михайло Грушевський	79	339
<i>а.</i> Михайло Грушевський	80	339
Життя та незавершена праця Михайла Грушевського	82	339
Помер Михайло Грушевський.....	83	340
<i>З.Н. [З.Гаєк]</i> . * * *.....	85	340
<i>Я.Славик</i> * * *.....	86	340
<i>Т.Е.М[одельський]</i> . Світлої пам'яті Михайла Грушевського (1866—1934).....	87	341
<i>Адам Узембло</i> . Світлої пам'яті Михайла Грушевського.....	89	341
Смерть Михайла Грушевського.....	90	342
<i>М.Г.</i> Михайло Грушевський	92	342

<i>Ч.Нікольський</i> . Більшовики і Грушевський (Лист із Польщі)	93	342
Михайло Грушевський (Біографічний нарис)	95	342
<i>Є.Ю.П[еленський]</i> . Михайло Грушевський як дослідник літератури.....	100	343
<i>Федір Дудко</i> . Пам'яті великої людини (Мої спомини про Мих. Грушевського)	102	343
<i>С. М.Грушевський</i>	107	344
Михайло Грушевський. Його життя і мученича смерть	109	344
<i>Стефан Росоха</i> . М.Грушевський і сучасна укр. молодь	116	344
<i>Іван Крип'якевич</i> . Михайло Грушевський.....	118	345
<i>Микола Андрусяк</i> . Михайло Грушевський. Перший Президент Української Держави, історик – політик – культурний діяч	122	346
<i>І.Мірчук</i> . Пам'яті Михайла Грушевського. Вступне слово на Академії в Українськiм Науковiм Інститутi, дня 7.XII. 1934	127	347
<i>З.Кузеля</i> . Михайло Грушевський та його діяльність на західноукраїнських землях... ..	130	347
<i>Вол. Дорошенко</i> . Михайло Грушевський.....	136	349
Михайло Сергієвич Грушевський	141	349
<i>Є.Ю.П. [Є.Пеленський]</i> . Михайло Грушевський як белетрист	144	350
<i>Леонід Білецький</i> . М.Грушевський як історик української літератури.....	146	350
<i>О.І.Бочковський</i> . М.Грушевський – як соціолог.....	152	350
<i>Ілля Витанович</i> . Михайло Грушевський. Історик, соціолог, суспільний діяч	161	351
<i>Степан Сірополко</i> . Михайло Грушевський як історик освіти в Україні та освітній діяч.....	169	352
<i>Д.Скитський [Д.Козій]</i> . До методології історії літератури Мих. Грушевського	175	352
<i>Адріян Копистянський</i> . Схема руської історії в теоретичному і практичному розумінні проф. Михайла Грушевського	181	353
<i>Борис Крупницький</i> . Археографічна діяльність М.Грушевського.....	190	353
<i>Мирон Кордуба</i> . Михайло Грушевський як учений	202	354
<i>Мирон Кордуба</i> . Михайло Грушевський як дослідник й організатор наукової роботи	217	355
<i>Дмитро Дорошенко</i> . М.Грушевський, 1866–1934	224	355
<i>Василь Біднов</i> . Михайло Грушевський (1866–1934).....	227	355
<i>Ілля Борщак</i> . Михайло Грушевський (1866–1934)	236	357
<i>Борис Крупницький</i> . М.Грушевський як науковець	251	358
<i>Антон Пальме</i> . М.Грушевський як особистість.....	261	358
<i>Яр. Бідло</i> . Михайло Грушевський	267	359
<i>Отто Геч</i> . Михайло Грушевський	270	359
<i>І.Косенко</i> . М.Грушевський. Великий історик України та перший президент Української Народної Республіки (1866–1934)	273	360
Михайло Грушевський, піонер української історичної праці	277	361
<i>Ганс Кох</i> . Світлій пам'яті Михайла Грушевського (29 вересня 1866 р. – 25 листопада 1934 р.)	279	361
<i>Андре Мазон</i> . Некролог	286	362
<i>О.Шульгин</i> . Михайло Грушевський (1866–1934)	288	362
<i>М.Мухин</i> . Проф. М.Грушевський (1866–1934)... ..	293	363
КОМЕНТАРІ.....	323	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	364	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 47. Книга II

МЕМОРІАЛЬНА ГРУШЕВСЬКІАНА

Серія “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви”

Редактори *Е.Главацька, Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *В.Гоменюк*

Формат 70×100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Ум. друк. арк. 34,34.
Обл.-вид. арк. 27,0. Тираж 5 000 пр. Зам. 58-16

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПРАТ «Львівська книжкова фабрика «Атлас»,
79005 Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 1110 від 08.11.2002

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 47. Кн. II : Меморіальна грушевськіана /упор. В. Тельвак. — 2016. — 424 с. — (Серія “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви”).

ISBN 978-966-603-223-5;

ISBN 978-966-914-031-9 (Т. 47. Кн. II)

Том містить різнопланові меморіальні публікації авторства визначних українських, польських, російських, німецьких, чеських та французьких інтелектуалів, котрими сучасники вченого відгукнулися на трагічну смерть М. Грушевського. Публікації дають змогу реконструювати образ вченого у середовищі його сучасників. Завдяки своїй жанровій специфіці опубліковані тексти є важливим джерелом пізнання українознавчих дискусій першої третини ХХ ст.

Для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)

ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-914-031-9 (Т. 47. Кн. II)